

पिढ्यांची कथा – भाग १ पणजी – बा ऊर्फ सीताबाई विठ्ठल रेगे

ही माझी पणजी मूळची आजगाव कोकण इथली. आडनाव राजाध्यक्ष - आजगावकर.. एवढी माहिती मला आहे. तिच्या माहेरची सगळी नातीगोती पणजोबांसारखीच पुसली गेली आहेत. माझ्या पणजीची पाळंमुळं कोकणात घट्ट रुजलेली होती. आपल्या मुलामुलींचीच नव्हे तर नातवंडांची लग्नही कोकणात करून देण्याचे तिने प्रयत्न केले. तरीपण 'नात्यागोत्यात का संबंध ठेवले नाहीत' हे मला न उकलणारं गूढ आहे. तिच्याबद्दल सतत बोलणारी तिची मुलगी बाळे व नात अक्का ऊर्फ रमा तिच्या माहेराबद्दल कधीच काही म्हणाल्या नाहीत हे मात्र खरं.

माझ्या पणजोबांनी आपलं कुटुंब कोकणातून हुबळीला हलवलं (१८६५-६६), तिथे धंदा सुरू करून आपलं बस्तान बसवलं यापलीकडे त्यांच्या स्मृती नाहीत. उलट बाने घरात राहून आपल्या विचारांचा ठसा कुटुंबावर उमटवला. मुलानातवंडांवर सत्ता तिचीच होती.

तिच्या जन्मतारखेची नोंद नाही. पण तिचा जन्म अंदाजे १८५२ ते १८५४ सालातला असावा. लग्न झाल्यावर त्या काळच्या सुनांप्रमाणे तीसुद्धा नवऱ्याच्या घरी एकत्र कुटुंबात राहत असणार. अशा कुटुंबात सासूचा सुनामुलींवर अधिकार असतो. 'सांगितलेलं काम करायचं व पानात पडेल ते खायचं' हे सुनांचं जीवन.

अशा कुटुंबातून उटून बा आपल्या नवऱ्याबरोबर हुबळीला म्हणजे परदेशीच पोचली म्हणायला हरकत नाही. कोकणात भाषा रत्नागिरीची कोकणी, हुबळी धारवाडला कानडी. कोकणात मासे, कोलंबी यांचा सुकाळ. हुबळी धारवाडला ते मिळणं खूप कठीण. त्याकाळी स्त्रिया बाजारात जात नसत. म्हणून घरात अन्नधान्य, भाजीपाला, तिच्या स्वतःची लुगडीही यांची खरेदी करण्याचं कामही करण्याची मुभा तिला नव्हती. ह्या कामांसाठी ती पूर्णपणे नवऱ्यावर अवलंबून होती. कोकणात अंगण, परसू अशी मोकळी जागा घराभोवती

असते. हुबळी धारवाडला रेगे कुटुंब भाड्याच्या घरात राहिलं. म्हणून बा तिच्या पिछावळीसह तीन चार खोल्यांत कोंडली गेली असणार.

'कोकणातून अशा रितीने हुबळीत पोचल्यावर तिच्यावर कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी पडली. परिणामी ती कर्तृत्ववान झाली' असं म्हणायला हरकत नाही. हे कर्तृत्व तिचा पती अकस्मात निधन पावल्यावर तिच्या कामी आलं.

ती हुबळीला पोचली तेव्हा तिचं वय सोळा सतरा वर्षांचं असेल. तेव्हा तिला एक लहान मुलगा होता (मंगेश विठ्ठल रेगे). त्यानंतर १८६६ ते १८७५ ह्या काळात दोन मुलगे व दोन मुली झाल्या. मुलांच्या वयांमधलं अंतर व पणजोबांच्या मृत्यूची तारीख बघून (१८८२ - ८३) तिची मधली काही मुलं गेली असावीत असा मी अंदाज करते. थोडक्यात तिची पाच मुलं मोठी होईपर्यंत जगली.

पणजोबा गेले तेव्हा अण्णा, त्यांचा मोठा मुलगा अठरा वर्षांचा होता व पुण्याला डेक्कन कॉलेजात शिकत होता. अण्णा तेव्हा हॉस्टेलमध्ये राहत होता. मुलाला हॉस्टेलमध्ये ठेवून शिकवण्याची पणजोबांची ऐपत होती. पणजोबा गेल्यावर अण्णाला शिक्षण सोडून हुबळीला परतावं लागलं. पणजोबांच्या व्यवसायात त्यांना देणी होती व येणीही होती. पणजोबा जाताच घेणेकरी दारात खेदे घालू लागले. त्यांचे पैसे घावे लागले. काही येणी मिळाली, काही मिळाली नाहीत.

माझ्या अशिक्षित पणजीने देणीघेणी व संसाराचा डोलारा मुलांच्या मदतीने सावरला. तिच्या मोठ्या सोळा वर्षांच्या मुलीचं, आतेबाई पाटकर हिचं तेव्हा लग्न झालेलं होतं. तिसरा मुलगा बापू तेव्हा अकरा वर्षांचा होता व त्याच्यामागची दोन भावंडं ९ व ७ वर्षांची होती. तेव्हा कुटुंबाची जबाबदारी अण्णांवरच पडली. ते मॅट्रिक पास झालेले होते. ते पोलिस खात्यात नोकरी करू लागले. त्यांचा पगार कुटुंबाला पुरेसा नसणार. म्हणून बाला आपले दागिने विकाने लावले.

वैधव्याचं संकट कोसळलं तेव्हा बाच्या मदतीला मोठा दीर, सासरे असा कुणी कर्ता पुरुष नव्हता. कोकणात तिचं माहेर व सासरही होतं. अशा कठीण प्रसंगी ती गाशा गुंडाळून त्या काळच्या प्रथेनुसार माहेरी वा

सासरी का परतली नाही हा एक प्रश्न आहे. सासराचा किंवा माहेरचा आधार न घेता स्वतःच्या पायावर उभं राहण्याचा तिचा निर्णय त्या काळी धिटाईचा होता असं मला वाटतं. त्या स्वाभिमानी बाईला परावलंबित्व नको होतं. कठीण परिस्थितीत स्वतः खंबीर राहून मुलाबाळांना मोटं केलं हे बाचं योगदान. नंतर तिचे दोन मुलगे रावजी व पुंडलिक हे नोकरीला लागले व कुटुंबास आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले.

मुलगे मोठे झाले, मोठ्या हुद्यांवर पोचले तरी बाचं कुटुंबावरती वर्चस्व राहिलं व त्याचे खोल परिणाम झाले.

बाच्या मुलांना उत्तम नोकऱ्या होत्या. पण बाच्या दृष्टीने नोकरी अथवा पणजोबांसारखा धंदा हे दोन्ही अस्थिर. पणजोबा धंद्यात यशस्वी झालेले असले तरी त्यांचा मृत्यू होताच काय झालं होतं हे तिने स्वतःच अनुभवलं होतं. नोकऱ्या जाऊ शकतात हे ज्ञानही तिला होतं. म्हणून मुलींची लग्न करताना जमीनजुमला असलेलेच मुलगे मुलींना नवरे म्हणून शोधायचे असा तिचा आग्रह होता. ह्या बाबतीत बापूंनी तिचा व्हुपा कलह झाला,

बापूंची मोठी मुलगी शांताबाई. मुंबईच्या शिवराम नाबर यांच्याशी लग्न झाल्यावर तिचं नाव रमाबाई ठेवलं होतं. ती बापूजवळच राहत होती. तिच्या नंतरच्या तिच्या बहिणीचं, चंपूचं (१९०० ते १९१९) लग्न व तिच्या बरोबरीचीच अण्णा यांची मुलगी सुंदर ऊर्फ जांबू (१९०० ते १९१९) हिचं लग्न कोकणात कोचऱ्याला थाटात केलं होतं. जावई कोकणात राहणारे होते. चंपूचा विवाह श्री. गजानन सबनीस यांच्याशी तर जांबूचा श्री. करंडे यांच्याशी झाला होता. ह्या दोन्ही मुली लग्नानंतर वर्षा दोन वर्षात मृत्यू पावल्या. त्या का गेल्या हे मला माहित नाही. पण 'सासू आपल्या बहिणीला फार छळत असे. पावसात उभं करत असे' असं आत्याने (रमा) सांगताना मी ऐकलंय.

ह्या दोन तरण्याताट्या मुलींच्या निधनाने बापू व अण्णा यांना खूप दुःख झालं. यापुढे मुलींची लग्न कोकणात करून घ्यायची नाहीत असा बापूंनी निश्चय केला.

त्यांचा धाकटा भाऊ पुंडलिक याची सुंदर मुलगी सोना ही लग्नाच्या वयाची झाली तेव्हा त्यांनी तिच्यासाठी मुंबईत जज्ज नवरा बघितला. पण बा मुलाच्या अपरोक्ष नातीसाठी जमिनीचा मालक शोधत होती.

बापूंना काही बोलण्याची संधी न देताच तिने सोनाचं लग्न अण्णा पिंगे यांच्याशी ठरवलं. सोनाला एक मुलगी झाली (मालती पिंगे १९१८). पण ती मुलगी वर्षा दीड वर्षांची असताना सोना कोकणात आजारी पडून मृत्यू पावली. तिला विषमज्वर झाला होता असं म्हणतात.

'जमिनीचा मालक मुलींसाठी नवरा म्हणून शोधला की मुलीला व तिच्या मुलांना कायम नवऱ्याकडे म्हणजे सासरी आश्रय मिळतो' असं बाचं म्हणणं होतं.

तिच्या स्वतःच्या अनुभवावरून तिचं तसं मत झालं का?

बाचं आणखी एक वैशिष्ट्य होतं. तिच्या दृष्टीने मुलगे फार महत्त्वाचे होते व मुली म्हणजे 'परक्या घराचं देणं' म्हणून दुय्यम.

बाची मुलगी बाळे व नात रमाबाई मला व माझ्या बहिणीला बाच्या शिकवणीनुसार शिस्त लावायचा प्रयत्न करत असत. कदाचित आमची आई गेलेली होती म्हणून आईविना मुलींना शिस्त लावणं हे आपलं आद्य कर्तव्य आहे असं त्यांना वाटत असेल. बाची गादी चालवण्याचा त्या दोघींनी मनापासून प्रयत्न केला.

'मुलगे हे पुढच्या दारचे दिवे' असं बा म्हणायची.

'मुलींनी फिदीफिदी हसू नये, पाय पसरून बसू नये, मान खाली घालून चालावं, मोठ्यांदा बोलू नये' वगैरे. त्यांच्या ह्या 'बा'पुराणाचा आम्हाला वैताग येत असे. मी त्यांना उलट उत्तर देत असे आणि वर हसत असे. 'आम्ही आणि तुम्ही दोघी मागच्या दारच्या दिवट्या' अशी त्यांची टिंगल करत असे.

ह्या शिस्त लावण्याचा दुष्परिणाम झाला. मी बाविषयी त्यांना प्रश्न विचारायला हवे होते. ते विचारले नाहीत व बाची खूप माहिती मला मिळू शकली असती ती मिळाली नाही.

बा ही कर्तृत्ववान बाई होती. ती अशिक्षित व निराधार होती तरीही संकट कोसळल्यावर ती घाबरली नाही. स्वतःच्या पायावर धिराने उभी राहिली हे मला आता समजतंय!

'मुलींसाठी जमीनजुमला असणारा नवरा हवा' हा विचारही आर्थिक स्थैर्याच्या दृष्टीने त्या काळी योग्यच होते.

मुर्लीना दुय्यम मानणंही तेव्हा समाजात प्रचलित होतं. म्हणून बाचे विचार अगदीच चुकीचे होते असं म्हणता येणार नाही.

बापू हा बाचा दुसरा मुलगा मुंबईत राहत होता. बाबू हा त्याच्या धाकट्या भावाचा, पुंडलिकचा मुलगा बापूंकडे राहात होता. त्याला बापूंनी मुंबईत अगदी प्रगतीशील विल्सन हायस्कूलमध्ये घातला पण आपल्या मुर्लीना शाळेतही घातलं नाही. बाच्या मुर्लीना जेमतेम अक्षरओळख होती. ते मी समजू शकते. हुबळी तसं सनातनी गाव होतं. पण तिच्या नातीही थोड्याफार का शिकल्या नाहीत? प्रगत मुंबईत वास्तव्य असूनही नातींना अगदी दोनच इयत्ता शिकवायलाही बाचा कडक विरोध होता का? माझ्या मते असावा.

तिची मुंबईला वाढलेली नात रमाबाई नाबर (जन्म १८९५) हिला लहानपणी जेमतेम अक्षरओळख होती. तिने प्रयत्नाने स्वतःला वाचायला शिकवले. ती सकाळ हे पुण्यातले वर्तमानपत्र अथपासून इतिपर्यंत वाचत असे.

बाच्या सनातनी विचारांचा दोन पिढ्यांवर टसा उमटला. त्याकाळी सासू सुनांना छळायची. पण बा वेगळी होती. ती सुनांना जपायची. तिची एक प्रसिद्ध कथा आहे.

सून बाळंत झाली की बा बाळंतिणीच्या खोलीच्या दारात आडवी झोपायची. सतत मुले होत राहण्याने सुनांची प्रकृती बिघडते ह्याची तिला जाणीव होती. म्हणून ती मुलगांना सुनांपासून दूर ठेवायचा प्रयत्न करायची.

ह्या कथेवर एक विनोदही केला गेला. 'बा अगदी गाढ झोपत होती. असणार कारण अण्णांना तेरा चवदा मुलं कशी झाली?' ह्या विनोदाला कुटुंबाच्या इतिहासाचा अभ्यास केल्यावर मला उत्तर सापडलं. बा अण्णांकडे राहत नव्हती.

बाच्या कुटुंबाला आर्थिक स्थैर्य लाभलं. पण बाला सुख लाभलं नाही.

१९०० ते १९२० या काळात तिच्या तीन विवाहित नाती, जांबू, चंपा व सोना ह्या गेल्या. लिलू ह्या नातीला व बाबू या नातवाला पोलिओ झाला. लिलू गेली. बाबू जगला. तिची एक नात दुर्गा प्रदीर्घ आजाराने

मृत्यू पावली (१९१३ - २७). तेव्हा बा होती का नाही हे मला माहीत नाही. पण आजारात ती होती. तिच्या तिन्ही सुनाही तिच्या हयातीतच टी.बी.ने गेल्या.

बा दिसायला कशी होती हे मला माहीत नाही. तिचा एक १९१९ मधला फोटो आहे. त्यावरून नवरा गेल्यावर तिला सोवळी केलीय हे समजतं.

माझी ही कर्तृत्ववान व करारी पणजी १९२१ ते २५च्या सुमारास मृत्यू पावली. तेव्हा ती सत्तरीपलीकडे पोचली होती.